

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Ramazan OAFARLI

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: ramazanqafar@gmail.com

ORCID: 0009-0007-6422-0423

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.3.3>

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN NİTQ KODLARI: PERFORMANS, FORMUL VƏ EPİK MƏNA MEXANİZMİ

Açar sözlər: Kitabı-Dədə Qorqud; nitq formulları; performativlik; oral-formulaik nəzəriyyə; struktur-semiotik analiz; nəsr-nəzm münasibəti; soylama; boylama; alqış və qarğış; epik yaddaş.

РЕЗЮМЕ

РЕЧЕВЫЕ КОДЫ «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУД»: ПЕРФОРМАТИВНОСТЬ, ФОРМУЛЫ И МЕХАНИЗМЫ ЭПИЧЕСКОГО СМЫСЛА

В статье исследуется система речевых формул (молитва, благословение, проклятие, клятва, сойлама, бойлама, восклицание, плач и др.) в эпосе «Китаби-Деде Коркуд» на основе структурно-семиотического и орально-перформативного подходов. Основной тезис заключается в том, что в тюркской эпической традиции слово выступает не как средство описания, а как перформативный акт, который делает событие возможным и связывает его с ценностной нормой: после молитвы и благословения возникает успех и победа, после проклятия — наказание и бедствие; сойлама же выполняет функцию «этической печати», вводя событие в культурную память. Следовательно, поэтическая речь в «Деде Коркуд» является не эстетическим украшением, а нормативно-ритуальным механизмом культурного управления.

Показано, что текст эпоса организован в трех основных речевых слоях: (1) ритуальная речь (молитва, благословение, проклятие, клятва), (2) поэтическая речь (сойлама, призыв, обращение, восклицание, плач, мудрые изречения), (3) нарративная речь (прозаическое описание и диалог). Их взаимодействие формирует тип «полу-ритуального, полу-поэтического, полу-нормативного» текста. Проза «несет» событие, поэзия же придает ему смысл и оценку; стихотворные фрагменты появляются в точках напряжения и образуют семантические центры сюжета. Параллелизм, повтор и формульность, ритмическая организация, основанная на силлабо-тонике устного исполнения, метафорическая плотность и символический лексикон (конь, путь, гора, кровь, очаг и т. п.) обеспечивают связь поэтической речи с коллективной памятью и поддерживают импровизационный потенциал исполнения.

Методологическая база объединяет три направления: орально-формульную теорию Парри—Лорда (роль формул и тем в импровизации), теорию перформативности (речевые акты, создающие социально-сакральную реальность) и структурно-семиотический анализ (прочтение формул как культурных кодов). В рамках исследования предлагается функционально-семиотическая классификация формул и составляется общий семиотический реестр по сакральным, социальным, диалогическим, дидактическим, эмоциональным, стратегическим и метанарративным функциям. Делается вывод, что в «Китаби-Деде Коркуд» стиховой слой выступает главным «генератором смысла»: благословения, плачи, восклицания и мудрые формулы создают «семантические узлы», связывают событие с этической нормой

и легитимируют героизм. Голос Деде Коркуда в этой системе — не нейтральный повествователь, а инстанция вынесения приговора: благословение и проклятие регулируют космический баланс, а молчание приобретает статус «нулевого знака», фиксирующего нравственную интенсивность решения.

В сравнительной части статьи сопоставляются три модели тюркского эпического мышления — «Деде Коркуд», «Манас», «Кёроглы» — по принципам распределения прозы и поэзии и по функциональной роли речевых формул. В «Деде Коркуд» стих формирует модель «узлов» (критические смысловые центры), в «Манасе» непрерывность поэтического материала создает модель «потока» (онтология памяти-перформанса), а в «Кёроглы» проза и поэзия чередуются по принципу «альтернации», балансируя сюжетное повествование и эмоционально-идеологическое возвышение. Общий вывод состоит в том, что прозаико-стиховое членение выявляет «экономику знаков» эпоса и связано с историко-социальными трансформациями функций слова как закона, памяти и общественной позиции.

Ключевые слова: «Китаби-Деде Коркуд»; речевые формулы; перформативность; орально-формульная теория; структурно-семиотический анализ; проза и поэзия; сойлама; бойлама; благословение и проклятие; эпическая память.

SUMMARY

SPEECH CODES IN *THE BOOK OF DEDE KORKUT*: PERFORMATIVITY, FORMULAICITY, AND THE CONSTRUCTION OF EPIC MEANING

This article examines the system of speech formulas (prayer, blessing, curse, oath, soylama, boylama, exclamation, lament, etc.) in *The Book of Dede Korkut* through structural-semiotic and oral-performative approaches. The central claim is that, within Turkic epic tradition, the word is not a neutral unit of communication but a performative act that enables events and binds them to a value regime: prayer and blessing are followed by success and victory, curse by punishment and disaster, while *soylama* functions as an “ethical seal” that inscribes the event into cultural memory. Consequently, the epic’s poetic language is not ornamental aesthetics but a normative-ritual mechanism of cultural regulation.

The study argues that the epic text operates through three interdependent speech layers: (1) ritual speech (prayer, blessing, curse, oath), (2) poetic speech (*soylama*, invocation, address, exclamation, lament, wisdom-type pronouncements), and (3) narrative speech (prose description and dialogue). Their interaction produces a hybrid text that is simultaneously ritual, poetic, and normative. Prose “carries” the plot forward, whereas verse assigns meaning and evaluation; poetic segments emerge at points of heightened tension and generate semantic centers of the narrative. Parallelism, repetition, and formulaic patterns (especially trial-and-journey formulas), a syllabic rhythm oriented toward performance rather than rigid meter, and a dense symbolic lexicon (horse, road, mountain, blood, hearth, name/lineage) connect poetic speech to collective memory while sustaining improvisational capacity in oral delivery.

Methodologically, the article integrates three frameworks: the Parry–Lord oral-formulaic model (formulas and themes as tools of rapid composition), performativity (speech acts that produce socio-sacral reality), and structural-semiotic analysis (formulas as cultural codes). On this basis, it proposes a functional-semiotic classification of formulas and outlines a general semiotic register across sacral, social, dialogic, didactic, emotional, strategic, and metanarrative functions. The findings show that in *Dede Korkut* verse acts as a primary “meaning generator”: blessings, laments, exclamations, and wisdom fragments create “semantic knots” that connect events to ethical norms and legitimize heroism. The voice of Dede Korkut is thus not a detached narrator but a judging authority: blessing and curse regulate cosmic balance, while performative silence may operate as a “zero sign” that conveys moral intensity and finality.

In its comparative section, the article juxtaposes three related yet distinct Turkic epic models—*Dede Korkut*, *Manas*, and *Köroğlu*—from the standpoint of prose–verse distribution and

the intratextual role of speech formulas. In *Dede Korkut*, verse produces a “knotting” pattern (critical meaning centers); in *Manas*, the scale and continuity of poetic material yield a “flow” model grounded in performance-memory ontology; and in *Koroğlu*, prose and verse alternate according to an “alternation” principle, balancing plot transmission with emotional and ideological elevation. Overall, the article argues that prose–verse segmentation reveals the epic’s “sign economy” and correlates with historical-social transformations in the functions of the word as law, memory, and public stance.

Keywords (EN): *The Book of Dede Korkut*; speech formulas; performativity; oral-formulaic theory; structural semiotics; prose–verse relation; soylama; boylama; blessing and curse; epic memory.

Giriş. Türk dastanları dünya epik irsinin ən qədim və ən davamlı poetik sistemlərindən biridir və yalnız tarixi hadisələrin bədii inikası deyil, kollektiv şüurun, etik dəyərlərin, sosial münasibətlərin, sakral düşüncənin söz vasitəsilə modelləşdirildiyi mürəkkəb semiotik strukturlardır. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətninə sırf süjet və ya janr prizmasından yanaşmaq onun real mahiyyətini açmaq üçün kifayət etmir. Əsas problem boylarda sözün necə işləməsi, nəyi dəyişməsi və nəyi qoruması suallarına cavab tapmaqdır.

Epik mətndə söz adi kommunikasiya vahidi deyil. O, hadisəni yaradan, ona qiymət verən və nəticəni legitimləşdirən performativ aktdır. Türk dastanlarında dua edildikdən sonra övlad doğulur, alqışdan sonra qələbə qazanılır, qarğışdan sonra fəlakət baş verir, soylamadan sonra isə hadisə mədəni yaddaşa daxil olur. Bu ardıcılıq göstərir ki, epik dünyada söz hadisədən əvvəl gəlir və hadisə sözün nəticəsi kimi başa düşülür. Bu xüsusiyyət türk epik ənənəsini bir çox yazılı epiklərdən fərqləndirən əsas ontoloji cəhətdir.

Müasir folklorşünaslıq və poetika tədqiqatlarında artıq qəbul olunur ki, epik mətn oral-performativ sistem kimi öyrənilməlidir. Milman Parry və Albert Lordun oral-formulaik nəzəriyyəsi göstərmişdir ki, epik şeir sabit mətn deyil, yaddaş və improvizasiya üzərində qurulan dinamik sistemdir. Türk dastanları bu nəzəriyyənin ən parlaq materiallarından biridir. Lakin təkə formul və təkrar anlayışı türk eposlarının poetik mexanizmini tam izah etmir. Burada etik, ritual, sosial və emosional qatların da söz vasitəsilə necə tənzimləndiyini nəzərə almaq zəruridir.

Bu baxımdan struktur-semiotik yanaşma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Struktur-semiotik təhlil dastanı işarələr sistemi kimi nəzərdən keçirir və nitq formullarını (dua, alqış, qarğış, soylama, boylama və s.) mədəni kodlar kimi oxumağa imkan verir. Türk dastanlarında, xüsusilə “Dədə Qorqud”da bu kodlar təsadüfi deyil; nəsr–nəzm bölgüsü, performans situasiyası və ritual kontekst daxilində işləyir. Nəsr hadisəni bildirir, nəzm isə hadisəni mənalandırır və qiymətləndirir. Beləliklə, dastan mətni informativ deyil, normativ xarakter daşıyır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas” və “Koroğlu” – türk epik düşüncəsinin üç fərqli, lakin bir-biri ilə bağlı modelini təmsil edir. “Dədə Qorqud” etik-normativ epik modelidir: burada söz qanundur. “Manas” performans-yaddaş modelidir: bu-

rada söz yaşayan yaddaşdır. “Koroğlu” isə sosial-müqavimət modelidir: burada söz ictimai silahdır.

Bu üç modelin müqayisəli şəkildə təhlili türk epik ənənəsinin daxili inkişaf mərhələlərini, sosial funksional dəyişmələrini və poetik dilin transformasiyasını izləməyə imkan verir.

Eyni zamanda tədqiqatın nəzəri məqsədi dastan şeir dilini yalnız forma baxımından deyil, funksiya baxımından öyrənməkdir. Qoşma, gəraylı, bayatı, soylama, deyişmə kimi formalar metrik çərçivələrdən daha çox müəyyən epik ehtiyacaları qarşılayan mexanizmlərdir. Bayatı emosional sıxlaşdırma yaradır, soylama etik hökm verir, boylama kompozisiyanı bağlayır, deyişmə rəqabət və güc balansını göstərir, təcnis isə intellektual üstünlüyü nümayiş etdirir.

Beləliklə, işimizin elmi-nəzəri bazası aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1. Epik mətn performativ sistemdir.
2. Söz epik dünyada normativ gücə malikdir.
3. Şeir dili estetik deyil, mədəni-idarəedici mexanizmdir.
4. Nəsr-nəzm bölgüsü funksional xarakter daşıyır.
5. Variantlılıq epik sistemin yaşama formasıdır.

Bu prinsiplər əsasında aparılan müqayisəli təhlil türk dastanlarını vahid, lakin çoxmərkəzli struktur-semiotik sistem kimi anlamağa imkan verir.

Nitq formulları və poetik strukturların ümumi semiotik cədvəli:

Kateqoriya	Termin / Formul	Arxetipik model	Əsas funksiya	Semiotik status
Sakral	Dua	Yardım çağırışı	İlahi əlaqə	İlahi indeks
Sakral	And	Söz-qanun birliyi	Normativ öhdəlik	Sakral kontrakt
Sakral	Qarğış	Cəza sözü	Kosmik balans	Mənfi performativ
Sosial	Alqış	Xeyir çağırışı	Qoruma və legitimlik	Müsbət performativ
Sosial	Duvaqqapma	Keçid mərasimi	Status dəyişimi	Ritual simvol
Sosial	Soylar	Kök və davamlılıq	Kimlik təsdiqi	Genealoji işarə
Dialogi	Dialog	Üz-üzə gəlmə	Qarşıdurma/razılaşma	İnteraktiv kod
Dialogi	Dastan deyişməsi	Söz yarışı	Poetika və güc sınağı	Rəqabətli semioz
Didaktik	Nəsihət	Müdrək rəhbər	Etik tənzim	Didaktik kod
Didaktik	Ustadnamə	Mənəvi icazə	İfa legitimliyi	Peşəkar nişan
Poetik	Dastan qoşması	Yol və taleyin nəqli	Süjet daşıyıcısı	Ritmik simvol

Kateqoriya	Termin / Formul	Arxetipik model	Əsas funksiya	Semiotik status
Poetik	Dastan gəraylısı	Daxili səs	Emosional dərinlik	Lirik indeks
Emosional	Nida	Emosional partlayış	Affektiv boşalma	Affektiv indeks
Emosional	Yas və ağı	Ölüm və xatırlama	Yaddaş	Kollektiv simvol
Strateji	Təhdid	Qorxutma	Güc balansı	Aqressiv siqnal
Strateji	Çağırış	Oyanış	Səfərbərlik	Aktivləşdirici işarə
Metanatiq	Sözlə bağlama	Dairənin qapanması	Təhlükəsiz tamamlanma	Qoruyucu kod
Metanatiq	Performativ susqunluq	Sözsüz hökm	Mənəvi intensivlik	Sıfır işarə

Bu cədvəl göstərir ki, nitq formulları ilə poetik formalar eposda vahid semiotik sistem təşkil edir və biri digərindən asılı olmadan mövcud ola bilmir.

Eposun poetik nitq sistemi. “Kitabi-Dədə Qorqud” yalnız süjetlər toplusu deyil, tam formallaşmış epik nitq modelidir. Bu eposda nəsr və şeir qarşı-qarşıya deyil, bir-birini tamamlayan funksional qatlar kimi çıxış edir. Şeir dili bəzək elementi deyil, semantik yük daşıyıcısıdır. Bu mənada eposun mətni üç əsas nitq qatında qurulmuşdur:

1. Ritual nitq (dua, alqış, qarğış, and);
2. Poetik nitq (soylama, çağırış, müraciət, xitab, nida, ağı);
3. Narrativ nitq (nəsr təsviri, dialoq).

Bu qatların birgə fəaliyyəti eposu yarı-ritual, yarı-poetik, yarı-normativ mətnə çevirir.

Şeir dilinin struktur xüsusiyyətləri. “Kitabi-Dədə Qorqud”un şeir dili arxaik poetik sistemə əsaslanır və aşağıdakı xüsusiyyətlərlə seçilir:

- a) Paralelizm: Şeirdə semantik paralellər tez-tez işlədilir;
- b) – fikir paralelləri,
- c) – sintaktik paralellər,
- d) – semantik təkrarlar.

Bu, ritual nitqin yadda saxlanmasını asanlaşdırır.

Təkrar və formullaşma: “Qara dağlar aşdım”, “Qanlı-qanlı sular keçdim” kimi formullar şeiri kollektiv yaddaş vahidinə çevirir. Təkrar burada zəiflik deyil, semiotik gücləndirmədir.

Heca əsaslı ritm: “Dədə Qorqud” şeiri sərt metrik sistemə deyil, ritmik axına əsaslanır. Bu, ifa zamanı improvizasiya imkanını artırır.

Metaforik sıxlıq: Şeir dili simvolikdir:

- at = azadlıq,
- qan = taleyin möhürü,
- yol = həyatın davamlılığıdır.

Bu metaforalar mədəni kod kimi işləyir.

Emosional intensivlik: Çağırış və nida tipli şeirlərdə emosional gərginlik pik həddə çatır. Bu, dinləyicini hadisənin içinə çəkir.

“Dədə Qorqud”un poetik nitqi və ustadnamə, nəsihət funksiyası. Dədə Qorqudun hər çıxışı ustadnamə xarakteri daşıyır. Onun sözləri hadisəni sadəcə yekunlaşdırmır, etik hökm verir. Bu baxımdan eposun şeiri həm poeziya, həm də qanun mətnidir.

Dədə Qorqudun alqışı qəhrəmanlığı legitimləşdirir, onun qarğışı haqsız cəzalandırır, susması isə hökmü təsdiqləyir. Bu, şeirin hakimiyyət funksiyasını göstərir.

Nəsr-şeir münasibəti. “Kitabi-Dədə Qorqud”da nəsr hadisəni danışır, şeir isə möhürləyir. Nəsr axıcıdır, qafiyə sisteminə malikdir, şeirin mahiyyətində isə zaman dayanır. Bu mexanizm eposu adi hekayədən ayıraraq ritual mətni səviyyəsinə yüksəldir.

Beləliklə, aparılan sistemləşdirmə sübut edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da nitq formulları, poetik formalar və şeir dili vahid semiotik mexanizm təşkil edir. Şeir mədəni yaddaşın, etik qanunun və sakral münasibətin daşıyıcısına çevrilir. Bu eposun dili danışmaq üçün deyil, icra etmək üçün yaranmışdır. Söz burada hadisədən sonra deyil, hadisədən əvvəl gəlir və onu mümkün edir.

TÜRK EPOSLARINDA POETİK-SEMİOTİK SİSTEM. “Dədə Qorqud” – “Manas” – “Koroğlu” dastanlarının müqayisəli poetik-semiotik təhlili. Problemin qoyuluşu və aktualıq. Türk dastanları epik hadisəni yalnız “danışmaqla” deyil, sözün icrası (performansı) vasitəsilə qurur. Bu mətnlərdə nəsr və nəzm sadəcə üslub seçimi deyil, semiotik kodların (sakral, sosial, etik, affektiv) fərqli daşıyıcılarıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dədə Qorqudun alqış, ağı və hikmətli hökmləri mətni “etik çərçivəyə” salır və hekayəni mənalandırır. Columbia “World Epics” layihəsi də Dədə Qorqudun səsinin mətn boyunca “blessing, lament, oracular pronouncement” kimi çıxış etdiyini vurğulayır. “Manas” isə canlı ifa ənənəsi kimi formulalı və improvizasiya yönümlü poetik mexanizmlə seçilir; müasir tədqiqatlar manasçının “formullar deposu”na söykənərək improvizə etdiyini göstərir.

“Koroğlu”da isə aşiq mühiti epik mətni nəsr-nəzm alternasiyası ilə “musiqili poetik diskurs”a çevirir və bu xüsusiyyət “Koroğlu” tipli epiklərin bölgələr üzrə yaşarlığını izah edir.

Tədqiqatın nəzəri bazası üç istiqamətdə qurulur:

(a) Oral-formulaik nəzəriyyə (Parry-Lord xətti): epik ifadənin şeiri “hazır formullar” və “mövzular” vasitəsilə sürətli qurması ideyası. Bu yanaşma epik poetikanı improvizasiya və formullaşma əlaqəsində şərh edir.

(b) Performativlik: dua, alqış, and, qarğış, çağırış və s. nitq formulları “deyilən” yox, “edilən” aktdır; yəni söz sosial–sakral gerçəklik yaradır.

(c) Struktur-semiotik analiz: mətnin işarə sistemləri “sakral (Tanrı/dua) – sosial (nəsil/soy) – etik (qadağa/and) – affektiv (nida/ağı)” oxları üzrə xarakterizə edilir.

Material olaraq üç böyük epik ənənə götürülür:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” (Oğuz epik mətni; yazıya alınsa da, oral ənənə ilə bağlıdır).

2. “Manas” (Kırğız epik dövrəsi; UNESCO-nun qeydə aldığı canlı ifa ənənəsi).

3. “Koroğlu” (aşırıq epik ənənəsi; nəsr-nəzm alternasiyalı quruluş və bölgəsəl variantlar).

Tədqiqatın metodu: funksional-semiotik təsnifat, poetik dilin struktur analizi (təkrar, paralelizm, epitet, ritm), performans kontekstinin nəzərə alınması.

Müqayisəli poetik-semiotik analizin nəticələri: İfaçı fiquru və “söz hakimiyyəti”. “Dədə Qorqud”da ifaçı səsi (Dədə Qorqud) hadisəyə kənardan baxan nəqlçi deyil, hökmləndirən instansiyadır: alqış verir, ağı deyir, nəticəni “etik məna”ya bağlayır. Columbiya layihəsi bunu proloqdakı deklamasiyaların “ethical maxims” kimi çərçivələndirməsi ilə izah edir.

“Manas”da söz hakimiyyəti manasçıda cəmlənir: improvizasiya, “formul deposu”, döyüş səhnələrinin hazır blokları ifadənin yaddaş sistemə bağlıdır.

“Koroğlu”da aşırıq həm şair, həm musiqiçi, həm də epik yaddaş daşıyıcısıdır; bu ənənə aşırıq sənətinin poetik-üslubi imkanları ilə epiki yeniləyir və “canlı destan” statusunu qoruyur.

Semiotik nəticə: Üç eposda “söz hakimiyyəti” fərqli modellərlə təzahür edir: “Dədə Qorqud” – etik-normativ; “Manas” – performans-yaddaş; “Koroğlu” – musiqi-poetik.

Nəsr-nəzm münasibəti və mətn daxili funksiya bölgüsü. “Dədə Qorqud”da nəzm hissələri xüsusilə alqış, ağı, nida və hikmət tipli parçalarla “semantik düyünlər” yaradır; yəni nəzm süjetin “məna generatoru”na çevrilir. “Manas”da isə poetik materialın miqyası və davamlılığı nəzm qatını əsas, nəsr izahlarını isə çox vaxt ikinci edir; improvizasiya poetik axını “mifoloji xronotop”da saxlayır. “Koroğlu” eposunda nəsr hadisəni “daşıyır”, nəzm isə hissi vəziyyəti və qəhrəmanlıq ideyasını “yüksəldir”; bu quruluşun tipikliyi ondadır ki, nəsr və nəzm hissələri bir-birini tamamlayır.

Semiotik nəticə: Nəsr-nəzm bölgüsü eposun “işarə iqtisadiyyatı”nı göstərir: “Dədə Qorqud” (düyünləşmə), “Manas” (axın), “Koroğlu” (alternasiya¹).

---

¹ **Alternasiya** (lat. *alternatio* – növbələşmə) semiotik və poetik kontekstdə iki fərqli ifadə rejiminin (burada nəsr və nəzm) bir-birini ritmik və funksional şəkildə əvəz etməsi deməkdir. Bu, sadəcə texniki növbələşmə

A. “Dədə Qorqud” – *düynləşmə*. Burada nəzm epik axını davam etdirmir, əksinə, süjetin kritik məqamlarında ortaya çıxır, alqış, ağı, nida, hikmət kimi formalarla mənanı sıxlaşdırır və işarəvi mərkəz yaradır. Semiotik baxımdan nəsr → narrativ daşıyıcıdır (hadisəni aparır), nəzm → semantik düyündür (hadisəni mənalandırır). Yəni nəzm süjeti *irəli aparmır*, amma süjetin niyə baş verdiyini və nə demək olduğunu açıqlayır. Buna görə “düynləşmə”: məna nəzm nöqtələrində qatılaşır, oxucu/dinləyici üçün “epik yaddaş” məhz bu hissələrdə formalaşır.

B. “Manas” – *axın*. “Manas”da vəziyyət köklü şəkildə fərqlidir: nəzm fasiləli deyil, davamlıdır, improvizasiya poetik axını kəsmir, əksinə saxlayır, nəsr çox vaxt yalnız izah, keçid və ya xatırlatma rolunu oynayır. Burada nəzm əsas ontoloji rejimdir, nəsr isə yardımçı şərh qatıdır. Semiotik nəticəyə görə, məna *düynləşmə* yox, zaman içində axaraq yaranır, epos mifoloji xronotopda qalır: başlanğıc–son sərhədləri sərtləşmir. Buna görə “axın”: məna dayanmadan formalaşır, nəzm süjeti yox, epik dünyanı daşıyır.

C. “Koroğlu” – *alternasiya*. Burada klassik növbələşmə modeli var: nəsr hadisəni rəşional, xronoloji formada təqdim edir, nəzm qəhrəmanlıq ideyasını, hissi vəziyyəti estetik pikə qaldırır. Əsas cəhət: nəzm nə süjeti “düynləşdirir” (“Dədə Qorqud”dakı kimi), nə də bütün mətni “axına” çevirir (“Manasda olduğu kimi). Əvəzində nəsr və nəzm funksional baxımdan bərabərhüquqludur, biri digərini tamamlayaraq növbələşir. Semiotik baxımdan alternasiya: məna iki rejim arasında paylanır, epik dünya həm danışılır, həm oxunur/oxunmuş kimi yaşanır. “Koroğlu”da qəhrəmanlıq nəsrə fakt, nəzmdə isə ideal kimi mövcuddur. Bu da alternasiyanı epik balans modelinə çevirir.

Yekun formul belədir:

Epos	Nəsr–nəzm münasibəti	Semantik mexanizm
Dədə Qorqud	Nəsr əsas, nəzm kritik	Düynləşmə
Manas	Nəzm əsas, nəsr yardımçı	Axın
Koroğlu	Növbəli tamamlanma	Alternasiya

Aşağıda “Düynləşmə–axın–alternasiya” formul modelini üç nəzəri prizma üzrə paralel və sistemli şəkildə genişləndirək. Məqsəd terminləri sadəcə tətbiq etmək yox, qurduğumuz semiotik modelin nəzəri əsasını göstərməkdir.

I. STRUKTURALİZM PRİZMASI (*V.Propp – Y.Lotman*):

1. “Dədə Qorqud” – Struktural düynləşmə. Proppda funksiya (action unit) və sabitlik (dəyişməz struktur) əsasdır. “Dədə Qorqud”da nəsr → funksiyaların ardıcılığını verir, nəzm → funksiyaların kulminativ nöqtəsini işarələyir. Yəni nəzm = struktur markeridir (başlanğıc, dönüş, bağlanma), alqış, ağı, hikmət → funksiyalararası “kilidlər”dir. Burada nəzm funksiyanı icra etmir, möhürləyir.

---

deyil; mənanın paylanma mexanizmidir: hansı qat *danışır*, hansı qat *yüksəldir*, hansı qat *möhürləyir*.

Lotmanın *semiosfer* anlayışında mətn daxilində enerji sıxlaşmaları var. “Dədə Qorqud”da nəzm semiosferin yüksək enerjili zonasıdır, “adi zaman”dan “mif zamanı”na keçidi təmin edir. Bu da “düynləşmə”ni semiotik partlayış nöqtəsi kimi izah edir.

2. “Manas” – Struktural axın. “Manas” Propp təlimi üçün problemlidir: funksiyalar sabit deyil, ardıcılıq improvizasiyaya açıqdır. Bu səbəbdən struktur nöqtəvi deyil, prosesualdır. Nəzm burada strukturun özü, yəni funksiya = poetik davamlılıqdır. Lotman baxımından “Manas” açıq mətn sistemidir, sərhədləri qeyri-sabitdir. Nəzm semiosferi daxilədən saxlayan enerji axınıdır, nəsr isə “tərcümə mexanizmi”dir. “Axın” = semiotik sistemin özünü bərpa etməsi.

3. “Koroğlu” – Struktural alternasiya. Propp nəzəriyyəsi prizmasından “Koroğlu”da funksiyalar aydındır, ardıcılıq qorunur. Fərq funksiyaların iki kodla təqdim olunmasıdır: nəsr → süjet kodu və nəzm → ideoloji-emosional kod. Alternasiya = iki kodlu strukturdur. Lotman baxımından “Koroğlu”da mərkəz-periferiya balansı var: nəzm ↔ nəsr qarşılıqlı şəkildə təzahür edir. Bu, stabil semiosfer modelidir.

II. PERFORMANS NƏZƏRİYYƏSİ (*Parry – Lord: oral-formulaic theory*).

1. “Dədə Qorqud” – Performativ piklər belədir: Nəzm hissələri yaddaşa qorunan formulalardır. Performans zamanı nəzm → ritmik və emosional “dayaq nöqtəsi”, nəsr → improvizə edilə bilən sahədir. “Düynləşmə” = yaddaşın aktivləşdiyi andır.

2. “Manas” – Davamlı performans. “Manasçı” üçün nəzm danışmaq yox, varoluş formasıdır:

FORMULA + İMPROVİZASIYA → FASİLƏSİZ AXIN

Burada performans eposu yaratmır, epos performansın içində yaşayır. Bu da “axın” anlayışını performativ ontologiyaya çevirir.

3. “Koroğlu”da – Segmentləşmiş performans mövcuddur. Belə ki, dastanın ifasında nəsr → hekayəçi tonu, nəzm → aşiq-saz ifasıdır. Alternasiya = ifanın dramaturgiyasıdır. Bu struktur dinləyicinin diqqətini saxlayır, emosional yüksəlişi idarə edir.

III. MİF–TARİX KEÇİDİ PRİZMASI.

1. “Dədə Qorqud”da – Mifdən tarixə keçid nöqtələri var. Nəzm hissələri → mif zamanı, nəsr hissələri → tarixi/ictimai zamanı göstərir. “Düyn” = iki zamanın kəsişdiyi məqamdır.

2. “Manas”da – Mifin davamlı zamanı özünü bürüzə verir. Yəni tarix mifin içində hopur. Zaman xətti deyil, dövridir. Axın = tarixin mifdə əriməsini göstərir.

3. “Koroğlu”da – Tarixə yaxınlaşma var. “Koroğlu” artıq tarixi şüurla bağlıdır. Nəsr konkret hadisə və məkanı, nəzm idealizə olunmuş qəhrəmanlıqğı əks etdirir. Alternasiya = miflə tarixin dialoqu.

Beləliklə, təqdim etdiyimiz təhlil üç səviyyədə işləyir: *struktur, performans və zaman modeli*:

Epos	Dominant mexanizm	Nəticə
Dədə Qorqud	Düynləşmə	Məna nöqtəvidir
Manas	Axın	Məna prosesualdır
Koroğlu	Alternasiya	Məna balanslıdır

Formulluluq, təkrar və paralelizm: kollektiv yaddaş mexanizmi. Oral-formul yanaşma epik şeirdə təkrarın “səhv” deyil, yaddaş və improvizasiya aləti olduğunu göstərir.

“Dədə Qorqud” üzrə oral-formul yanaşma mətnində “normativ görünən” bəzi strukturların əslində oral ənənənin izləri kimi anlaşılmasını təklif edir.

“Manas” üzrə yeni tədqiqatlar formulların həm verbal, həm də qeyri-verbal (ifa jestləri, performans davranışı) ola bildiyini vurğulayır və bunun improvizasiya zamanı “stabil konstruksiya” yaratdığını göstərir.

“Koroğlu” mühitində təkrar və refrenslər musiqili ifaya uyğun “ritmik sabitlik” yaradır; aşıq poeziyasının metaforik və leksik sisteminin sabitliyi bunu gücləndirir.

Beləliklə, formul və təkrar epik şeirdə “məlumatın redundansı” deyil, “mədəni kodun sabitləşdirilməsi”dir.

Sakral-etik kodlar: dua, alqış, qarğış, and. “Dədə Qorqud”da alqış və ağı bir tərəfdən sosial legitimlik yaradır, digər tərəfdən qəhrəmanın adını “kollektiv yaddaş”a möhürləyir.

“Manas”da sakral-etik kodlar qəhrəmanlıq soy şəcərəsi, at kultu, döyüş andı, qoruyucu söz blokları ilə mətni “mifoloji qanun” səviyyəsinə qaldırır.

“Koroğlu”da etik kod “ədalət”, “zəifin müdafiəsi”, “zülmə qarşı çıxış” temaları ilə poetik nitqə çevrilir; bu, eposun regionlar üzrə aktual qalmasını izah edir.

Nəticə etibarlı ilə sakral–etik formullar epik şeirin “dəyər məzmunu”nu daşıyır və qəhrəmanlığı sadəcə fiziki güc yox, etik status kimi təqdim edir.

TÜRK DASTANLARININ ŞEİR DİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

Ritm, intonasiya və ifa mühiti. Türk epik şeiri yazılı poeziya kimi “səhifə” üçün deyil, “səs” üçün formalaşır; buna görə ritm, pauza, vurğu və intonasiya mətnində semantik funksiya daşıyır. “Manas”ın canlı ifa mədəniyyəti, UNESCO çərçivəsində də “oral traditions and expressions” kimi təqdim olunur və burada ifanın sosial instituta çevrildiyi görünür. “Koroğlu” ənənəsində musiqi komponenti şeir dilinin səs təşkilini (assonans, alliterasiya, ritmik təkrar) gücləndirir; aşıq poeziyasının metaforik sistemi dilin poetik elastikliyi artırır. “Dədə Qorqud”da isə şeir parçaları hadisəni “dayandıraraq” mənanı sıxlaşdırır və deklamasiyanı etik hökm səviyyəsinə qaldırır.

Epik leksikon və obrazlaşdırma mexanizmi. Epik şeir dilinin əsas resursu “simvolik leksikon”dur: at, yol, dağ, qan, ocaq, ad və soy kimi sözlər situativ mənadan çıxıb mədəni kodlara çevrilir. Bu kodlar eposu oxucu üçün yox, icma üçün

“özünütədsiç mətninə” çevirir. “Manas”ın kimliklə bağlı rolu UNESCO təsvirində birbaşa vurğulanır: qəhrəmanın həyatı və nəslı icmanın mənşə mifini daşıyır. “Koroğlu”da “ədələt” semantıkası poetik dilin dominantına çevrilir və obrazlar çox vaxt sosial narazılığın poetik simvollarıdır. “Dədə Qorqud”da isə Dədə Qorqudun kəlamları “etik maksıma” kimi işləyərək obrazların davranışını normallaşdırır.

Poetik sintaksis: paralelizm, təkrar, formula, epitet. Epik sintaksis çox vaxt paralel quruluşlara, anaforaya, təkrara və sabit epitetlərə söykənir; bu, həm yaddaş, həm də emosional təsir üçün işləyir. Oral-formulaic nəzəriyyə bu cür formulların “müəyyən metrik şəraitdə sabit fikir ifadəsi” olduğunu göstərir və bunun improvizasiya üçün əsas mexanizm sayıldığını qeyd edir. “Dədə Qorqud” mətnində təkrar və formula etik hökmün gücünü artırır; “Manas”da isə formullar səhnələri “blok” şəklində qurur. “Koroğlu”da eyni mexanizm musiqi ritmi ilə birləşərək “poetik refren” effekti yaradır.

Nəticələr:

1. Üç eposda poetik dil “bədi bəzək” deyil, **semiotik idarəetmə** vasitəsidir.
2. Şeir “Dədə Qorqud” modelində – etik hökm; “Manas”da – performans yaddaşı; “Koroğlu”da – musiqili sosial mesajdır.
3. Təkrar, formula, paralelizm kimi vahidlər “artıqlıq” yox, kollektiv yaddaşın texnologiyasıdır.
4. Sakral-etik nitq formulları poetik dili normativləşdirir və qəhrəmanlığı dəyər sisteminə bağlayır.

ÜMUMİ SEMİOTİK CƏDVƏL:

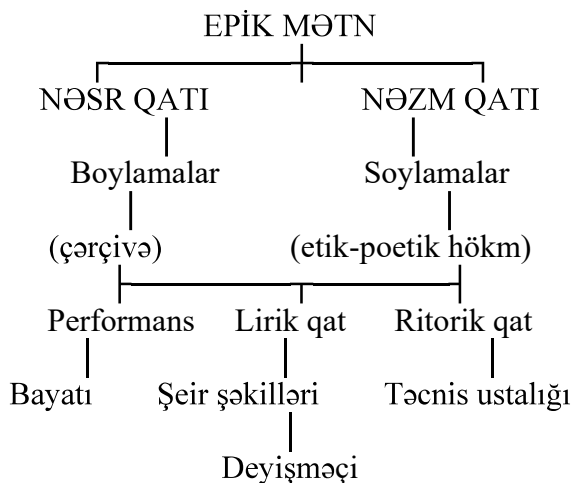
Kategoriya	Termin	Əsas funksiya	Arxetipik model	Semiotik status
Poetik-lirik	Dastan bayatıcısı	Emosional sıxlaşdırma	Kiçik forma – böyük məna	Lirik indeks
Poetik-struktur	Dastanlarda işlənən şeir şəkilləri	Poetikanın repertuarı	Forma-funksiya uyğunluğu	Struktur kod
Dialogi-poetik	Dastan deyişməsi	Söz yarışması	Rəqabət və sınaq	Aqonal semioz
Ritorik-estetik	Dastanlarda tənqid ustalığı	Çoxmənalılıq oyunu	Dil üzərində hakimiyyət	Semantik virtuozluq
Normativ-poetik	Soylamalar	Etik hökm və qiymət	Kəlam və hikmət	Normativ simvol
Kompozisiya-ritual	Boylamalar	Epizod çərçivələnməsi	Süjet möhürlənməsi	Kompozisiya nişanı

Bu 6 termin artıq əvvəlki **dua-alqış-qarğış-qoşma-gəraylı-deyişmə** və s. sistemə **tam inteqrasiya olunmuşdur** və poetik, ritual, struktur qatları tamamlayır.

“DƏDƏ QORQUD – MANAS – KOROĞLU” MÜQAYISƏLİ
FUNKSIONAL YERLƏŞMƏ SXEMİ

(nəsr–nəzm / performans / ritual / lirik qat):

1. ÜMUMİ FUNKSIONAL SXEM

EPOSLAR ÜZRƏ MÜQAYISƏNİ GÖSTƏRƏN CƏDVƏLLƏR:

“Kitabi-Dədə Qorqud” un modeli: etik-normativ

Termin	Funksional yer
Bayatı	Zəif – əsasən ağı və nida
Şeir şəkilləri	Qoşma, soylama dominant
Deyişməçi	Məhdud, rəmzi
Təcnis	Az, lakin hikmət yönlü
Soylamalar	ÇOX GÜCLÜ (Dədə Qorqud kəlamları)
Boylamalar	ƏSAS KOMPOZİSİYA MEXANİZMİ

Manas”ın modeli: performans-yaddaş epikliyi

Termin	Funksional yer
Bayatı	Emosional fasilələrdə
Şeir şəkilləri	Formul blokları
Deyişmə	İfaçı daxilində
Təcnis	İkinci dərəcəli
Soylamalar	Qəhrəmanlıq kəlamları
Boylamalar	Epizod blokları

“Koroğlu”nun modeli: musiqili-sosial epiklik

Termin	Funksional yer
Bayatı	AKTİV LİRİK QAT
Şeir şəkilləri	Qoşma, gəraylı, bayatı
Deyişmə	MƏRKƏZİ FİQR
Təcnis	USTALIQ GÖSTƏRİCİSİ
Soylamalar	Az, daha çox şüar tipli
Boylamalar	Nəsr-nəzm keçidi

Struktur formulu:

“DƏDƏ QORQUD” → HÖKM → SOY/BOY → ETİK SABİTLİK

“MANAS” → AXIN → FORMUL → PERFORMANS YADDAŞI

“KOROĞLU” → SÖZ → MUSİQİ → SOSIAL MÜQAVİMƏT

Müqayisəli təhlil sübut edir ki, türk dastanlarının şeir dili təkcə **forma** sistemi deyil, ritual, etik, sosial və estetik idarəetmə mexanizmidir. Bayatıcısı lirikanı, deyişməci rəqabəti, təcnis ustalığı intellekti, soylamalar hökmü, boylamalar kompozisiyanı, şeir şəkilləri isə bütün sistemi daşıyır. Beləliklə, türk eposu sözlə idarə olunan mədəni mexanizm kimi formalaşır.

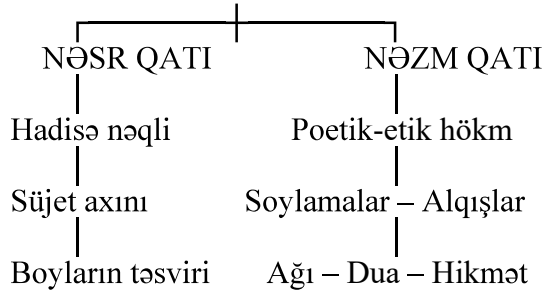
Aşağıda “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu üzrə hazırlanmış qrafik diaqramlar, elmi sxem formatında yekun struktur-semiotik model təqdim edirik.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN EPİK NİTQ VƏ ŞEİR DİLİNİN STRUKTUR-SEMİOTİK YEKUN MODELİ: Sxem 1. “DƏDƏ QORQUD”DA EPİK

MƏTNİN ÜMUMİ QURULUŞU

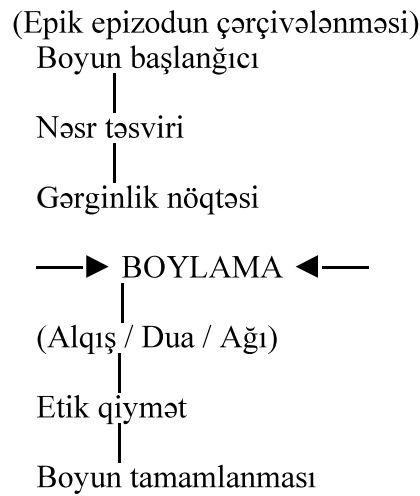
(Nəsr-nəzm münasibəti)

EPİK MƏTN

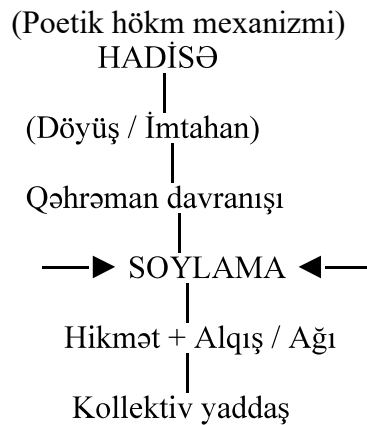
Şərh: Bu sxem göstərir ki, “Dədə Qorqud”da nəsr hadisəni danışır, nəzm isə hadisəni mənalandırır. Şeir burada estetik əlavədən çox semantik və etik mərkəz funksiyasını daşıyır.

Sxem 2. BOYLAMALARIN KOMPOZİSIYA FUNKSİYASI

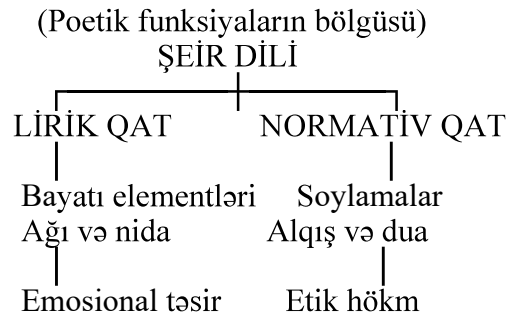
Şərh: soylamalar “Dədə Qorqud”da sadəcə keçid deyil, epizodun semantik möhürüdür. Onlar süjeti dəyərləndirir, nəticəni etik müstəviyə keçirir.

SXEM 3. SOYLAMALARIN SEMİOTİK YERİ

Şərh: Soylama “Dədə Qorqud”da qanun, hökm və dəyər daşıyıcısıdır. Dədə Qorqudun dili ilə deyilən hər soylama epik dünyada son söz statusu qazanır.

Sxem 4. ŞEİR DİLİNİN DAXİLİ QATLARI

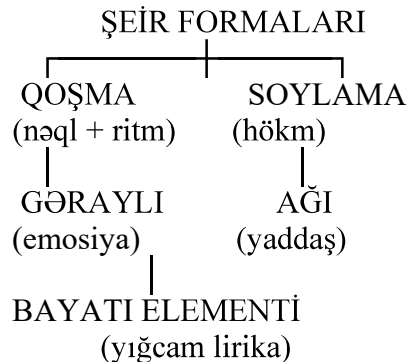
Şərh: “Dədə Qorqud” şeiri iki əsas qat üzərində işləyir: Lirik qat dinləyicini emosional cəhətdən cəlb edir. Normativ qat isə epik dünyanın dəyərlər sistemini qoruyur.

Sxem 5. PERFORMATİV İDARƏETMƏ MODELİ

Şərh: Bu sxem “Dədə Qorqud”un əsas prinsipini açır: Hadisə sözdən sonra gəlir. Söz – səbəb, hadisə – nəticə, dəyər – yekundur.

Sxem 6. “DƏDƏ QORQUD”DA ŞEİR FORMALARININ FUNKSİONAL PAYLANMASI:

Şərh: Şeir formaları təsadüfi deyil, funksional ixtisaslaşma əsasında işləyir. Hər forma müəyyən epik ehtiyacı qarşılıyır.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN STRUKTUR-SEMİOTİK FORMULU:

NƏSR → HADİSƏ

NƏZM → HÖKM

SÖZ → QANUN

ŞEİR → YADDAŞ

Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda şeir dili etik, ritual və semi-otik idarəetmə mexanizmidir. Soylamalar epik qanunu, boylamalar kompozisiyanı, şeir formaları emosional və normativ balansı, Dədə Qorqudun sözü isə son hökmü təmin edir. Bu model eposu sözlə idarə olunan mədəni sistem kimi təqdim etməyə imkan verir və monoqrafik tədqiqat üçün tam qapalı, ardıcıl nəzəri çərçivə yaradır.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA EPİK NİTQ VƏ ŞEİR DİLİNİN STRUKTUR-SEMİOTİK SİSTEMİNİN YEKUNLARI

1. Ümumi nəticələr: Aparılan tədqiqat göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu yalnız süjet və obrazlar sistemi deyil, tam formalaşmış epik nitq və şeir dili mexanizmi üzərində qurulmuş mədəni modeldir. Bu modeldə söz passiv təsvir vasitəsi deyil, hadisəyaradıcı, normativ və ritual gücə malik performativ akt kimi çıxış edir. Eposun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hadisələr sözün ardınca gəlir və söz tərəfindən qiymətləndirilir. Bu baxımdan “Dədə Qorqud” mətni klassik narrativdən çox, etik-semiotik idarəetmə sistemi kimi anlaşılmalıdır.

Tədqiqat sübut edir ki, eposun nəsr və nəzm qatları arasında ierarxik bölgü mövcuddur. Nəsr qatında hadisələr baş verir, nəzm qatında isə bu hadisələrə **mə-nəvi, etik və kollektiv dəyər verilir**. Şeir dili burada estetik məqsəd daşımır; o, epik dünyanın qanunlarını elan edən və kollektiv yaddaşı formalaşdıran əsas mexanizmdir. Bu xüsusiyyət “Dədə Qorqud”u digər epik mətnlərdən ayıran fundamental cəhətdir.

2. Epik nitqin funksional nəticələri: Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da nitq formulları və poetik vahidlər aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

1. **Normativ funksiya** – Soylamalar, alqışlar və Dədə Qorqudun hikmətli sözləri epik dünyanın etik çərçivəsini müəyyən edir.

2. **Kompozisiya funksiyası** – Boylamalar süjet epizodlarını çərçivələyir və hər boyu semantik cəhətdən tamamlayır.

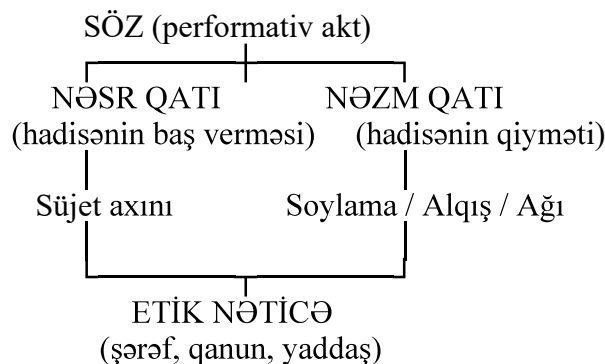
3. **Emosional funksiya** – Ağılar, nidalar və bayatı tipli poetik parçalar kollektiv empatiya yaradır.

4. **Ritual funksiya** – Dua, alqış, qarğış və and formulları sözlə reallıq arasında sakral əlaqə qurur.

5. **Yaddaş funksiyası** – Təkrar, paralelizm və formullu poetik dil eposu kollektiv şüurda sabitləşdirir.

Bu funksiyaların qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində “Dədə Qorqud” mətni **özünü tənzimləyən epik sistem** kimi formalaşır.

3. Struktur-semiotik modelin qurulması: Tədqiqat əsasında “Kitabi-Dədə Qorqud” üçün aşağıdakı struktur-semiotik model təklif olunur:

Bu model göstərir ki, eposda əsas mərkəz hadisə deyil, dəyərdir. Hadisə yalnız dəyərin ortaya çıxması üçün vasitə rolunu oynayır.

4. Soylamalar və boylamalar əsasında modelləşdirmə “Dədə Qorqud” eposunun strukturunda soylamalar və boylamalar xüsusi yer tuturmodelləşdirmədə əsas dayaqlardan biri kimi çıxış edir. Soylamalar epik hökm mexanizmidir. Onlar qəhrəmanın davranışını qiymətləndirir, hadisəni mədəni norma ilə əlaqələndirir, kollektiv yaddaşı aktivləşdirir.

Boylamalar isə epik kompozisiyanın idarəedici alətidir. Onlar boyların başlanğıc və sonunu semantik baxımdan bağlayır, süjetdə fasilə və kulminasiya nöqtələrini tənzimləyir, dinləyicini epizoddan epizoda keçirir.

Bu iki mexanizm birlikdə aşağıdakı modeli yaradır:

HADİSƏ → BOYLAMA → QİYMƏT → SOYLAMA → YADDAŞ

Beləliklə, hər boy yalnız süjet vahidi deyil, etik-təlim vahidi kimi formalaşır.

5. Şeir dilinin yekun modeli. Tədqiqat nəticəsində “Dədə Qorqud” şeir dilinin aşağıdakı yekun formulu müəyyənləşdirilmişdir:

ŞEİR = EMOSİYA + QANUN + YADDAŞ

Bu model göstərir ki, emosiyasız şeir yoxdur, qanunsuz emosiyanın epik dəyəri yoxdur, yaddaşa çevrilməyən söz isə epik sistemdə yaşamır. Şeir dili bu üç komponenti birləşdirərək eposu sadə nəql səviyyəsindən çıxarıb mədəni identiklik mətninə çevirir.

6. Yekun elmi qənaət. Nəticə olaraq demək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” sözün hadisədən əvvəl gəldiyi, şeirin etik hökm funksiyası daşdığı, nəsrin isə bu hökmü hazırlayan mexanizm olduğu unikal epik model təqdim edir. Bu eposda Dədə Qorqudun sözü qanundur, şeir yaddaşdır, boy isə mədəni dərstdir. Təklif etdiyimiz struktur-semiotik model “Dədə Qorqud”un yalnız folklor nümunəsi kimi deyil, tam formalaşmış epik düşüncə sistemi kimi öyrənilməsinə imkan verir və türk epik ənənəsinin gələcək müqayisəli tədqiqatları üçün metodoloji baza yaradır.

“MANAS” EPOSUNDA EPİK NİTQ VƏ ŞEİR DİLİNİN STRUKTUR–SEMİOTİK SİSTEMİ. “Manas” eposunun epik nitq modeli: performans mərkəzli sistem. “Manas” eposu türk epik ənənəsində ən yüksək dərəcədə performativ və canlı ifaya bağlı mətn tipini təmsil edir. Burada epik nitq yazılı mətndən əvvəl deyil, ifa aktında mövcuddur və yalnız performans zamanı tam şəkildə reallaşır. Bu baxımdan “Manas” eposunda söz hadisəni təsvir etməklə yanaşı, hadisəni yenidən yaradır. Manasçının səsi epik dünyanın əsas semiotik mərkəzidir.

“Manas”da epik nitqin əsas daşıyıcısı manasçıdır. Manasçı yalnız nəql edən deyil, kollektiv yaddaşın canlı mexanizmi, mifoloji və tarixi biliklərin qoruyucusudur. Onun dili ritual status daşıyır və ifa zamanı manasçı sanki epik zamanın içinə daxil olur. Bu səbəbdən “Manas” epik nitqi zamanlararası keçid yaradan xüsusi semiotik funksiya daşıyır.

Şeir dilinin struktur xüsusiyyətləri “Manas” eposunun şeir dili formul blokları üzərində qurulmuşdur. Bu bloklar sabit ifadələr, paralel sintaktik qu-

ruluşlar və tipik obrazlaşdırma vasitələri ilə təşkil olunur. Formullar burada mexaniki təkrar deyil, improvizasiyanı mümkün edən struktur yaddaş vahidləridir. Manasçı bu vahidlərdən istifadə edərək süjeti hər ifada yenidən qurur.

Şeir dilində paralelizm və anafora dominantdır. Döyüş səhnələri, at təsvirləri, qəhrəmanlıq andları eyni sintaktik modelin ardıcıl təkrarları ilə verilir. Bu, həm ritmik intensivlik yaradır, həm də dinləyicini kollektiv emosional axına cəlb edir. Paralelizm “Manas”da epik nəfəsin ritmi rolunu oynayır.

Epik nitqin sakral və normativ qatları. “Manas”da dua, and, çağırış və qarğış nitq formulları sakral hüquq sistemi funksiyasını daşıyır. Qəhrəmanın verdiyi and yalnız fərdi öhdəlik deyil, kosmik qanun kimi qəbul olunur. Andın pozulması mütləq cəza ilə nəticələnir. Bu, epik dünyanın öz daxili hüquq mexanizminin mövcudluğunu göstərir.

Şeir dili bu normativ sistemi gücləndirir. Andlar və dualar xüsusi intonasiya və ritm ilə deyilir və performans zamanı ritual təsir yaradır. Beləliklə, “Manas”da şeir dili qanunun səsə çevrilmiş formasıdır.

“Manas” üçün yekun struktur-semiotik model:

PERFORMANS (manasçı)

FORMUL BLOKLARI

HADİSƏNİN YENİDƏN YARADILMASI

MİFOLOJİ + TARİXİ YADDAŞ

Beləliklə, “Manas” eposunda epik nitq və şeir dili yaddaş-performans-qanun üçbucağı üzərində qurulmuşdur. Burada şeir mətni sabit deyil, canlı, dəyişən, lakin semantik cəhətdən sabit sistemdir. “Manas” epik düşüncədə sözün yaşayan formasıdır.

“KOROĞLU” EPOSUNDA EPİK NİTQ VƏ ŞEİR DİLİNİN STRUKTUR-SEMİOTİK SİSTEMİ. “Koroğlu” eposunda epik nitqin sosial modeli. “Koroğlu” eposu türk epik ənənəsində sosial-müqavimət yönümlü epik modeli təmsil edir. Burada epik nitq qəhrəmanlıqdan daha çox ədalət, haqsızlığa qarşı çıxış və sosial etiraz funksiyası daşıyır. Söz yalnız qəhrəmanlıq aktını deyil, ictimai mövqeyi ifadə edir.

Epik nitqin əsas daşıyıcısı aşıqdır. Aşıq həm nəqlçi, həm şair, həm musiqiçidir. Bu üçlü funksiya “Koroğlu” eposunun poetik dilini xüsusi elastikliyə malik edir. Aşığın sözü sazla birlikdə səsləndiyi üçün epik nitq burada səs-musiqi-məna birliyində formalaşır.

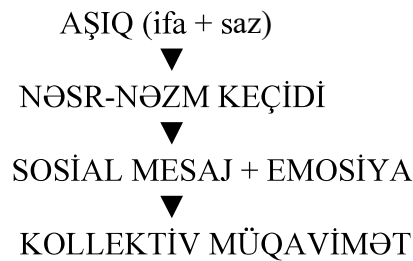
Nəsr-nəzm alternasiyası və poetik strukturş “Koroğlu” eposunun ən səciyyəvi cəhəti nəsr və nəzm arasında dinamik keçiddir. Nəsr süjeti irəli aparır, nəzm isə süjetin emosional və ideoloji yükünü daşıyır. Şeir burada hadisəni “dayandırır”, ona qiymət verir və sosial mesajı gücləndirir.

Şeir dilində qoşma, gəraylı və bayatı formaları aktiv şəkildə işlənir. Qoşma qəhrəmanlıq və mübarizə ruhunu ifadə edir, gəraylı lirizmi və daxili gərginliyi açır, bayatı isə yığcam sosial və emosional mesaj verir. Bu şeir formalarının müxtəlifliyi “Koroğlu”nun çoxsəsliliyini təmin edir.

Deyişmə, təcnis və söz ustalığı. “Koroğlu” eposunda deyişmə və təcnis ustalığı xüsusi yer tutur. Deyişmə epik nitqin rəqabətli və teatral qatını təşkil edir. Burada söz fiziki güclə bərabər, bəzən ondan da üstün vasitəyə çevrilir. Təcnis və söz oyunu aşığın intellektual üstünlüyünü nümayiş etdirir.

Bu poetik texnikalar epik nitqi sadə nəql səviyyəsindən çıxarıb ictimai debat və etiraz platformasına çevirir. Beləliklə, “Koroğlu”da şeir dili yalnız estetik deyil, sosial silahdır.

“Koroğlu” üçün yekun struktur-semiotik model:

“Koroğlu” eposunda epik nitq və şeir dili musiqi–emosiya–sosial mövqə əsasında formalaşır. Burada söz qanun deyil, mübarizə çağırışıdır. “Koroğlu” epik düşüncədə sözün ictimai gücünü ən açıq şəkildə nümayiş etdirən modeldir.

ÜMUMİ MÜQAYİSƏLİ FORMULA:

DƏDƏ QORQUD → SÖZ = QANUN

MANAS → SÖZ = YAŞAYAN YADDAŞ

KOROĞLU → SÖZ = SOSIAL MÜQAVİMƏT

Bu üç model birlikdə türk dastanlarının epik nitq və şeir dilinin tam struktur-semiotik xəritəsini yaradır.

“DƏDƏ QORQUD” – “MANAS” – “KOROĞLU”VAHİD MÜQAYİSƏLİ
 STRUKTUR-SEMİOTİK CƏDVƏL

Meyar	Dədə Qorqud	Manas	Koroğlu
Epik model	Etik-normativ epik	Performans–yaddaş epiki	Sosial-müqavimət epiki
Epik sözün statusu	Söz = qanun	Söz = yaşayan yaddaş	Söz = sosial silah
Əsas nitq daşıyıcısı	Dədə Qorqud (müdrük	Manasçı (ifaçı-	Aşıq (şair-

Meyar	Dədə Qorqud	Manas	Koroğlu
	hakim)	yaddaş)	musiqiçi)
Nəsr-nəzm münasibəti	Nəsr hadisə, nəzm hökm	Nəzm dominant, nəsr izah	Dinamik alternasiya
Aparıcı poetik formalar	Soylama, alqış, ağı	Formul blokları, paralelizm	Qoşma, gəraylı, bayatı
Boylama funksiyası	Epizodun etik bağlanması	Epizod blokları	Nəsr-nəzm keçidi
Soylamaların rolu	Normativ hökm	Qəhrəmanlıq kəlamı	Şüar tipli ifadə
Lirik qat	Məhdud, mərasim yönlü	İkinci dərəcəli	Güclü və aktiv
Deyişmə və rəqabət	Simvolik	Daxili (ifaçı səviyyəsində)	Açıq və mərkəzi
Təcnis ustalığı	Məhdud	Zəif	Güclü, virtuoz
Ritual komponent	Yüksək (dua, alqış, and)	Yüksək (and, çağırış)	Orta (sosial ritual)
Şeir dilinin funksiyası	Etik hökm vermək	Hadisəni yenidən yaratmaq	Sosial mesaj ötürmək
Kollektiv yaddaş rolu	Qanuniləşdirilmiş yaddaş	Canlı, dəyişən yaddaş	Sosial xatirə
Epik zaman	Mifoloji-etik	Zamanlararası	Tarixi-ictimai
Dominant semioz	Normativ semioz	Performativ semioz	Ritorik semioz

Bu cədvəl göstərir ki, üç epos eyni epik ənənəyə məxsus olsa da, sözün funksional yükü və poetik mexanizmləri baxımından fərqli struktur–semiotik modellər təqdim edir.

Aparılan müqayisəli tədqiqat əsasında aşağıdakı metodoloji nəticələr əldə edilmişdir:

1. Türk dastanlarının təhlili yalnız janr və süjet səviyyəsində aparıla bilməz; epik nitq və şeir dili ayrıca sistem kimi öyrənilməlidir.
2. Epik mətndə söz “mətn vahidi” deyil, performativ aktdır və real funksiyanı yalnız ifa kontekstində qazanır.
3. Nəsr və nəzm qarşılıqlı deyil, funksional bölgü təşkil edir.
4. Soyramalar, boylamalar, alqışlar və andlar epik mətndə etik-hüquqi mexanizm rolunu oynayır.
5. Oral-formulaic yanaşma türk eposları üçün əsas metodoloji açardır, lakin struktur–semiotik analizlə tamamlanmalıdır.
6. Şeir dili epik mətndə estetik element yox, yaddaş və norma texnologiyasıdır.
7. Epik ifaçı (Ozan, manasçı, aşiq) mətndaxili obraz deyil, semiotik mərkəzdir.
8. Variantlılıq mətnin zəifliyi deyil, epik sistemin yaşama mexanizmidir.

9. Türk dastanlarının poetik dili yazılı poeziya kateqoriyaları ilə deyil, oral performans prinsipləri ilə ölçülməlidir.

10. Epik nitq modellərinin müqayisəsi türk mədəni düşüncəsinin etik, sosial və tarixi transformasiyalarını izləməyə imkan verir.

GƏLƏCƏK TƏDQIQAT İSTİQAMƏTLƏRİ. Bu tədqiqat nəticəsində aşağıdakı perspektiv istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir:

1. **Rəqəmsal epik poetika** – türk dastanlarında formul, paralelizm və təkrarların korpus əsaslı statistik analizi.

2. **Performans etnoqrafiyası** – manasçı və aşuqların canlı ifa praktikasının audiovizual semiotik təhlili.

3. **Epik hüquq sistemi** – and, alqış və qarğış formullarının müqayisəli hüquq-antropoloji araşdırılması.

4. **Gender və epik nitq** – qadın obrazların ağı, yalvarış və bayatı vasitəsilə epik sistemdə rolu.

5. **Epik musiqi-mətn əlaqəsi** – “Koroğlu” mühitində sazın poetik semioza təsiri.

6. **Soy və identiklik diskursu** – soylamaların kollektiv kimlik quruculuğundakı funksiyası.

7. **Müqayisəli epik modellər** – türk eposlarının monqol, iran və slavyan epikləri ilə struktur-semiotik müqayisəsi.

8. **Epik zaman anlayışı** – mifoloji, tarixi və sosial zamanın poetik kodlarla qurulması.

9. **Müasir diskursda epik nitq** – epik formulların siyasi, media və populyar mədəniyyətdə transformasiyası.

10. **Təhsil və epik poetika** – epik nitq modellərinin ədəbiyyat və mədəniyyət tədrisində tətbiqi.

Aparılan təhlil nəticəsində aydın olur ki, türk dastanlarında epik nitq və şeir dili sadəcə bədii ifadə vasitəsi deyil, mədəni davranış modelidir. “Dədə Qorqud”, “Manas” və “Koroğlu” eposları bu modelin müxtəlif tarixi və sosial mərhələlərdə necə transformasiya etdiyini göstərir. Onları birləşdirən əsas cəhət sözün mərkəzi roludur; fərqləndirən isə sözün hansı funksiyanı daşmasıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da söz qanun və hökm funksiyasını yerinə yetirir. Burada Dədə Qorqudun soylamaları, alqışları və ağıları epik dünyanın etik çərçivəsini müəyyənləşdirir. Hadisə baş verir, lakin onun mənası yalnız sözlə təsdiqləndikdən sonra tamamlanır. Bu model cəmiyyətin sabitlik, norma və kollektiv razılaşma mərhələsini əks etdirir.

“Manas” eposunda söz canlı yaddaş və performans funksiyasını daşıyır. Burada epik mətn yazılı sabitlik deyil, hər ifadə yenidən yaranan struktur kimi mövcuddur. Manasçı epik keçmiş yalnız xatırlamır, onu ifa zamanı yenidən

qurur. Bu, köçəri cəmiyyətin dinamik həyat tərzinə uyğun epik modeldir və burada şeir dili zamanlararası körpü rolunu oynayır.

“Koroğlu” eposunda isə söz sosial etiraz və müqavimət vasitəsinə çevrilir. Aşığın sazla dediyi şeirlər yalnız qəhrəmanlıq deyil, ədalətsizliyə qarşı mövqe ifadəsidir. Burada şeir dili etik hökm verməkdən çox, ictimai çağırış funksiyası daşıyır. Bu model tarixi-ictimai gərginliklərin epik poetikaya çevrildiyi mərhələni göstərir.

Analitik nəticə göstərir ki, türk epik ənənəsində şeir dili üç əsas funksional ox üzərində işləyir: – qanuniləşdirmə (Dədə Qorqud), – yaddaşlaşdırma (Manas), – sosiallaşdırma (Koroğlu). Bu oxlar bir-birini inkar etmir, əksinə, türk epik düşüncəsinin müxtəlif qatlarını tamamlayır. Beləliklə, türk dastanları yalnız folklor nümunələri deyil, epik mədəniyyətin özünüidarə mexanizmləridir.

Nəticə etibarilə demək olar ki, epik nitq və şeir dili türk dastanlarında mədəniyyətin dili, etik davranışın modeli və kollektiv yaddaşın texnologiyası kimi çıxış edir. Bu yanaşma türk eposlarının gələcək tədqiqatlarında yalnız mətnlə deyil, sözün işləmə prinsipi ilə maraqlanmağın vacibliyini ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. UNESCO. Manas (Intangible Cultural Heritage).
2. Springer Nature. Improvisation in the Performance of Manas (chapter).
3. Columbia University, World Epics. The Book of Dede Korkut.
4. De Gruyter/Brill. The Book of Dede Korkut (edition/overview page).
5. Columbia University, World Epics. Epic of Koroğlu.
6. DergiPark. Destancılık Geleneğinde Aşık ve Kahraman Koroğlu.
7. Academy of American Poets. Oral-Formulaic Method (glossary).
8. Oral Tradition Journal (PDF). The Milman Parry Collection of Oral Literature (Parry–Lord konteksti; Foley 1988-ə istinad qeyd olunur).
9. DOAJ. Reading the Book of Dedem Korkut... and Oral Formulaic...
10. Aliyeva, G.M. Linguistic and Poetic Features of Metaphor in the Ashug Art of Azerbaijan and Türkiye (PDF).
11. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası: I cild, Nəşrlər Evi, Bakı, 622 səhifə
12. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası: II cild, Nəşrlər Evi, Bakı, 567 səhifə

